

այն ուսմունքը, որն այնքան մօտ է մարի պահանջին...» (՝)

Յիրախի դժբախտ գիտութիւն... Բոսոր մարդկան «Հետաքրքրութեան անհրաժեշտ առակայ», դարձած չեն...

Մեր միջնեւ հիմայ ըսածներն ի մի ամբողջութիւնով սա ուղիղ եզրակացութեան կը յանգենք. Այժմեան կենդանի ընտելեան ամէն հաստատուն տեսակները մէկ կամ քանի մը նախաձեւերէ անանցելու փորձը բոլորովին կամայական է եւ անհիմն, զոր առանց տատամանելու կրնանք «Հանձնարարութեան Դասակարգ», անապացուցանելութեան եօթը հաստատուն կնքով կնքել... «Ab Jove Principium!» («Սկիզբն ամենայնի յԱստուծոյ», Ուլիս.) Է. Գ. ԳԱՐ.

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ՀԱՅԵՐԵՆԻՆ ՄԷՐ ՕՏՈՐ ԲԱՌԵՐՈՒՆ ԽԵԳԻՐԸ

Ռուսահայ մամուլը Մխիթարեանցս վրայ խօսած ատեն՝ ի մէջ այլեւայլ տիտղոսներու, ակթաթաթիլէ իրաւունք մը, Դասակարգութեան մը ծանշած էր ի մէջ ցայսօր, զոր եւ արտայայտած է շատ յաճախ հայկազան Լուսաւորութեան հայկազան, հայկազան հայեր եւն. բացատրութիւններով: Այսօր այս ակթաթաթիլէն ընդուն է, «Մշակ», այս իրաւունքը զոր ինքնին շնորհած էր՝ մեջ կը զընայ, վասն զի Հակոբէն հայկաբանութեան վերաբերեալ հարց մը ըզայտած էր, իսկ կասեւն երկու թղթակցութիւն հրատարակելով: Երանց վերջնայն վրայ այլեւայլ նկատումներէ գրգեալ՝ իւր Գիտողութիւններն ալ աւելցուցած էր:

«Մշակ», իւր Թ. 41 եւ 42 համարներուն մէջ, ի պատասխանի թերթին առաջին թուոյն մէջ (էջ 21—25) հրատարակուած յօդուածին՝ ստորագրելու անհնար յարձակում մը կ'ընէ Հակոբէն վրայ, չտեսնուած լեզու մը գործածելով, որ ամէն տեսակ նախախիղճներով կը վնասայ: Մենք այս վերջնայն պիտի չպատասխանենք, այս մեր ամենաճիւղին չի վերաբերիր. բայց պիտի ջանանք «Մշակին», առարկութիւնները հերքելու նոյն կարգաւ մի առ մի, հաստատելով հանգեւրձ թէ ճասմանից եւ գրականութեան մէջ մենք որ եւ է աղերս մը չենք կրնար տեսնել: Բաց աստի կը շատանանք միայն յայտարարելով թէ երբ «Մշակ», կը պահանջէ «բարեխղճու-

թիւն ցոյց տալ դէպ ի Մշակի հանգուցեալ խմբագիրը», մենք ալ կրնայինք նոյնը նովին իրաւամբ սպասել դէպ ի Մխիթարեանութիւնս: Միտ զնելու է դարձեալ որ թղթակցին «Դասակարգ» խմբագրին վրայ. ապա թէ «Մշակ», ծածկանուն տակ Գրիգոր Աւերբախին պէտք է եղեր հասկընալ՝ այս մասին «Մշակ» ինքնին նախ քողը պատուած է:

Ընդունել չկարենալով թէ «Մշակ», «Հանգեւսի» լեզուն չէ հասկըցած, որուն մասին ինքն իսկ վրայած էր՝ «ամենից կանոնադր եւ հեշտ հասկանալ» (Թ. 4) ըլլալը, կը ստիպուինք ցատով յայտարարելու թէ յօդուածագիրն մեր ըսած խելավիւրած է, նենգած է: Մենք խօսած էինք «Դասակարգ» վրայ, եւ այս բառը չեղուած էր, աչքի զարնող տեսանելի գրով, եւ երբ մենք կը գրէինք թէ «անհասկանալի է թէ ինչու համար ինք չի գործադրեր զայս», հասկըցած էինք «Դասակարգ» եւ ոչ թէ ըսելու զանգէնք թէ «Մշակ», Բիւսթանցի-Բիւսթան Բառին տեղ կը գործածէ Իւրեւրդի-Բիւսթան, որով մեզի «անբարեխիղճ վկայութիւն», կը մեղադրէ:

Ամբողջ բառգիրքները ընդօրինակելու պիտի ստիպուինք՝ եթէ ուզէինք «Մշակին», բոլոր առարկանք կամ առարկանք կըցած բառերուն՝ հայերէնը դիմացը դնել, հաւասար տեղը չէ, եւ կարծենք «Մշակ», ինքնին կրնայ փնտրել յառաջ բերածներուն մեծագոյն մասը վեցեակ մը բառագրոց մէջ: (Իսկով՝ Գրիգոր. հայ. Իսթանբուլ. Գաղղ. հայ. Կարաջ, Լուսնա եւն. եւն. որոնք այսու հանդերձ գեւ ամենակատարեալ չեն) — «Մշակ», բաց աստի խելավաւորութեան ալ սկսեր է պէտք ենք ըսել՝ երբ կը պահանջէ թէ հայերէնին մէջն սկսեալ գրաբարէն բոլոր յառաջին, ըստ այսմ եւ միւս լեզուներէն փոխ առնուած գրաբար եւ այսօր նուիրագործեալ բառերն արտաբանք. արդեւ «Մշակ», գիտէ թէ ասով մեր բառերուն քանի՞ առ հարիւր պէտք է ընել. — մենք կարծենք թէ չի գիտեր: Ոչ, այս չէր մեր բառը:

Կանանպէս խելավիւրուած է մեր ըսածը Իւրեւրդի-Բիւսթան նկատմամբ, որուն դիմացը դրած էինք ոչ միայն Իւրեւրդի-Բիւսթան, այլ եւ Դասակարգ, ըստ այսմ հաւատարմօրէն պէտք էր յառաջ բերել յօդուածագիրն ոչ թէ «հոյն, բացիներէ քաղաքակրթութիւն», այլ «Դասակարգ»: Բաց աստի ամենայն իրաւամբ պէտք ենք զարմանալ այն արամբանութեան վրայ որով Գրիգոր օտար բառն շատ աւելի գիւրահասակա-

նախ կ'ըլլայ քան հարազատ հայերէն իմաստով՝ բառին ստուգաբանութիւնը՝ քանի՜ Լեւոնդեայ, Այս, ուսերէնն մէջ ղենուրական, հանրային եւ այլ բազմաթիւ բացատրութիւններ Բեքման-բեկնի քիս առնալով՝ ուսերէն գիտող հոգեւ հայը, կը հասկնայ ֆելդշերը, եւ թեւեւ բառս իրեն շատ ալ աւելի հնչու ըլլայ քան հայերէն թարգմանութիւնը։ Բայց թէ արդեւք միւս հայ կենդաններն ալ, բազմաթիւ գաղթականութիւններն ալ (ասոնց մէջ չենք հաշուեր ղիկննա եւ ղենետիկ) կը հասկնան այս օտար բառը՝ "Մշակ", չէ հարցըներ։ Եւ որ բառգրքին մէջ միտուն ասոք ֆելդշերը, որոնք գուցէ չգիտան ալ գերմաներէն ըլլալով, Մենք աւելի յառաջ կ'երեւանք եւ կը հարցընենք թէ, հայա նոյն իսկ ուսուցայ գեղացիք, որոնց շատ շատերն անուրախ եւ թէ ուսերէն չեն հասկնար, այս բառին քիչ ըլլալը կրնան իմանալ։ "Գրտակին" վերջին թուերէն միջին մէջ դեռ նոր կարգացիք այն տեղեկագիրը, զոր գրած էր Կովկասի ուսու գործակատարը կառավարութեան վերջին տասնեկին մէջ, թէ աշխարհաշինական հոգեւ 4% ուսերէն է Խոյն (այս թիւը մեզի շատ փոքր կ'երեւայ) եւ քիչ իսկ խորհուրդ կու տար թէ գաղացիներուն մէջ իբր գաստակաութեան լիցիւ ուսերէնը դեռ մոռնուելու չի գար։ Այսպէս Ռուսի մը վկայութիւնը։

Բայց այս ամէնը բաւական չէ. յօդուածագիրն իւր վիճելու եռանդին մէջ խեղճութեամբ եւ մեր ախպատին ուղղութիւնն եւ Խեղճութեամբ, ծածկելով զայն լուծեան քողով. ինք մեր կարծիքն այս մասին գիտնալով հանգրձմէ մեզի կը յանձնարարէ և, Գ. Մենեվիչեանի նոյն թիւոյն մէջ հրատարակուած յօդուածին այն կէտը, որ ըստ ամենայնի նոյն ուղղութիւնն ունի։ Մենք պարտական չենք այլոց տեսութիւնն ունենալու, սակայն կարծես մի Խեղճութեամբ ձեռնուած էին գաղաքան խօսքերով երկու տեսութիւնք ալ։ 1. Մենեվիչեանի կ'երկր. "Չառ" է ըստ կարծիքն օտար բառ չգործածելու միտումը, եւ զառ" չնարէնի նման խառնաձայն խղճութիւն մը ստեղծել մեր լիցիւն մէջ... Իսկ մենք կը գրեիրք (էջ 25) չնշաւելով մի եւ նոյն միտումն օտար բառեր հայերէնի մէջ չգործածելու թէ. "Այսու հանգրձմէ մեր չենք պիտի թէ պէտք է ամենայն ինչ հայացընել, զո՞հ տալով հաշիւ, Խեղճութեամբ, եւն եւն։ Կը յարգենք Խեղճութեամբ... Կարծես այսպիսի նմանութիւն կարծենք... Կարծես քանի՜ քան է, եւ չէր կրնար անտես

ըլլալ, եթէ չուզուէր։ Այլապէս ալ Խեղճութեամբն է, ինչու որ մի եւ նոյն ղիկնական գաղացիք ըլլալով՝ մի եւ նոյն ուղղութիւնը կը սողորուի ամենուն միտքը։

Իբրեւ վերջին խեղճութեամբ՝ յառաջ բերենք եւ "քաւարանի" խեղճութեամբ ("Մշակ" Թ. 41). "Հանգրձմէ" մէջ (էջ 22 Բ. սիւն) յիշատակուած "Մշակի" խաղաղական քաւարանում, խօսքն չէր հասկըցուած "քաւարան" կրօնական խաղաղութեամբ, իբր Խոյն, որուն կը հաւատայ եւ Հայաստանեայց եկեղեցին՝ այլ որ շատ դիւրահասկանալի էր՝ չէտեղ կ'ուզուէր "Մշակի" թղթաւորութիւնը, գրաքննութիւնը, կամ ցեղաշինութեամբ։ Բայց "Մշակ" կ'ուզէր անպատճառ յարձակում մը գործել. եւ առ այս ինչ հարկ էր խօսքին իմաստին կապուիլ. . . .

Մենք ուրեմն ապացուցիրք թէ "Մշակ" ինչպէս ալ Խեղճութեամբ մէջ խեղճութեամբ եւ մեր ըսածը, եթէ "Մշակ" Խեղճութեամբ ըսելով այս կը հասկընայ, մենք շատ կը ցաւիրք որ չենք կրնար այս ոճով վիճարկել. վասն զի ուսերէն, Խեղճութեամբ Խեղճութեամբ մը մենք բոլորովին այլապէս կ'ըմբռնենք։ Բայց աստի կարմանալի զուգորդութիւն մը կը նշմարենք։ "Մշակ", միւս չէ վերջերս "Հանգրձմէ", վրայ միայն գովեստ ունէր, նման և Գաղեմքեարեանի եւ և, Մենեվիչեանի թեւեղութեամբ խաղաղականութեան քաւարանն ետքը, որ այսօր երեք տարի կ'ըլլայ, վասն զի միշտեւ այս վերջին գեղքը "Հանգրձմէ" գեղ ոյստակութիւն ունեցած չէր իւր "Մշակ" կարծիքը չունենալով հրապարակաւ յայտ անուելու։ Այս պատճառաւ ալ "Փնատիկոս" եղած ենք, եւ "կեանքից կտրուած, հնութիւններով ապրող վաճական միաբանութիւն" .

* * *

Բայց դառնալով դարձեալ մեր խեղճութեամբ։ Մենք կը կարծենք թէ բաւական չէ ինչպէս անոր խեղճութեամբ մէջ առաջին շունչը վանքերը գտնել, եւ անոնցմէ միայն բառգիրքը, քերականութիւն, եւն եւն խեղճութեամբ, այլ կ'ըսենք նաեւ թէ արեւմտեան եւ արեւելեան Խեղճութեամբն ալ պէտք է ձեռք կարգաւել, եւ մեկուն առանձին ընել լիցիւնը, միւսին օգնութեամբ կը յարողի։ Խաղաղութիւնն այսօր թողութեամբ լիցիւն կազմողն է, որ ոչ այնչափ գիրք կը կարդայ, բառգիրք կը թերթէ, որպէս լրագիր ունենալ կ'ուզէ, աչքէ անցընելու համար։ Այս լրագրութեան քերականութեամբ Խեղճութեամբն արեւելեան Խեղճութեամբն ուրախութիւն պատճառող քերական

է, եւ այս գիտակցութիւնը մինչեւ այսօր «Մշակ», չունէր զգրախոսութեամբ:

Այս է այսօր մեր խորթ աշը նայուած հայերէն լեզուին մատուցանել կրցած օգնութիւնը: Մենք զուրկ ենք այն նպաստէն, որոնցմով ուրիշ ազգաց պետութիւններն՝ օր. հ. Գերմանիա, Հունգարիա, Գաղղիա, իրենց լեզուներն կատարելագործելու կը ճգնին ամէն միջոցներով: Այսօր նոյն իսկ տաճկերէնին մէջ այս ուղղութիւնը յաջողութեամբ կը նշմարուի, որուն մէջ բոլոր ուսումնական բարեփոխումներէն եւ պարսկերէնէն հարուստ բառազանգուն են բարգոծեանց դիւրութիւններովն տաճկացուած են մեծ յաջողութեամբ: Ամանապէս ապարդիւն պիտի լըար պահանջել կամ առաջարկել իսկ այս մասին Հաֆթապէ մը, շնայելով բազմագիտի բայց ոչ անյաշդելի զգուարութեանց, վասն զի մենք դեռ ասոր կարեւորութիւնը ոչ ըմբռնած ենք, եւ ոչ ալ գործադրելու կամք ունինք զգրախոսարարս:

Հ. Վ. ՄՆԷԸ.

ԱՅԼԵՐԱՅԵԼ

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՔ

12. ՏԻՄՈՒԵՆՍԿԱՅ Վ. — Հարկը Դարվին. Թարգմ. Ս. Տէր-Դատարարն: Բազու 1900. 84. Ե. Գ. Գիւլյարստան. 22թ 866: Գինն է՝ 25 զ.
13. ՏԱՂԱԽՈՐԾԱՆ ՏՕԸ. Ն. — Տարուինախոթիւն Գ. Տգ. Կ. Պոլսի 1901. 84. Նշան Կ. Պէրլաքեան: Էջ 89, 52: Գինն է 3 դր.:
14. „ՆՈՒՄԱՅ զբանս նանդէս“ Նոր. Գիւտ Բ. Սըանանց: 2. տարբ. Գիւտ Բ. 1901 Փետրուար. Թիֆլիս. 84. Ս. Եարաձէ 1901: 8° էջը 362+16+98: (Տարեկան երկու գիրք 3 թւ.:

12 եւ 13 յիմարտագիծ են Գիւտ. Յարախոթեան՝ տես Մատենախոսանքը:

14. „Նոմոյ“ Գրական հանդէսն առաջիկայ հատորով իւր վեցերորդ տարին կը թեւակոխէ: Խմբագրական յայտարարութիւնը կը ծանուցանէ թէ «այս տարին եւ նոյն շնչութեամբ պիտի հրատարակուի, ինչպէս եւ անցեալ տարիները, նոյն ծաւալով եւ աշխատակիցների աւելի աստար խմբի գծով թեւակոխ»:

Ներկայ գրքը կը սկսի Նորին կայս. Բարեբուծեան Կ. Ռ. ի բանաստեղծութիւններէն մէկ հատին Թարգմանութեամբ Կ. Յ. Բուսանեանցէ: Մարտի հէքեթ (էջ՝ 3—12) հանդուգեալ անմահ բանաստեղծ — Գամառ. — Բաթիկայի ցարդ անտիպ ճանցած մէկ ոտանաւորն է, զոր Պ. Ե. Ըսահայեղ ճանդուցելոյն ձեռագիրը տեսարակէն հանած մամուլ կը յանձնէ: «Զորորդ դարու հայ եկեղե-

ցին» (էջ՝ 13—50) ընդարձակ յօդուած մըն է, ամբողջական ազգային արդիւններ քաղաքական, զուրկ գիտական արժէք ունենայէ: Այս անգամ եւս ժողովրդեան գրականութեան անդուլ վաստակաւոր — Պ. Պօշտանց հետաքրքրական վերիկ մը տուած է՝ «Վարդի իւղը մահադէպ» (էջ՝ 51—62) տրտորով: «Սեւ մառմառները» (62—3) երկու կտոր վառ գրուած Բանաստեղծութիւններ են՝ Հ. Վահէն: «Լուսնայի առաջիկայ — ինչպէս նաեւ միւս թուերուն բովանդակութեան մեծամասնութիւնը տեղագրական յօդուածներ կը կազմեն, որոնք Հանդէսիս յարգը զգալուպէս կ'ածնորենն: Պ. Ե. Ըսահայեղ ընդարձակ ստորագրութիւն մ'ըրած է «Նոր Կաթիլներն Ս. Խաչ վանքին» վրայ (էջ՝ 64—160): Վանքս կը հիմնուի՝ Կաթիլներէն եւ Գրիգորուպոլսի քաղաքներու հիմնադիր Յովս. արքայ. Արդութեանէ 1783 թուին եւ կ'օծուի՝ 1792ին: Այլապէս Գաթիլ վանահայրութեան ժամանակ վանքն հիմնովին կը նորոգուի եւ 1863ին մեծ շէնքութեամբ օծման հանգիստ կը կատարուի: Արդութեան արքայի երկու հայրենի համար գլխաւարաբար «Փրկիչ Ս. Խաչ» վանքը (այս է վանքիս բուն անունը) կը կառուցանէ: «Նախ» ժողովրդի կրօնական պահանջներին բաւականութիւն տալ, երկրորդ՝ Ռուսաստանի Հայերի համար մի ուսումնարան եւ գիտնական կենդրոն կազմել, որ տեղից հայկական կրթութիւնը եւ գիտնականը հնարաւոր լինի թէ գրքերի եւ թէ կրթութեան երկտառագրների միջոցով տարածել ցրուած Հայերի մէջ: Ասոր կը յաջորդէ (էջ՝ 161—208) Պ. Խա. Եարութիւնեանցի «Իմ օրագիրը» խորագրով, զեղեցիկ ու հրապուրիչ ռոմով գրուած ընդարձակաւ ակնարկներ Հաղբաս, Սանահն, ու Խարակերտ վանայ, Կոյեմա Բերդի եւ ասոր մերձակայ այրերու եւն վրայ, հանդերձ ինչ ինչ պատմական ծանօթութիւններով: Պ. Եարութիւնեանցի իւր օտարութիւնը հետ բրած «Գործողական ճանապարհորդութիւնը» նիւթ մատակարարած է այս գեղեցիկ յօդուածին: «Այս ճանապարհորդութիւնը, կ'ընէ Յօդուածագիրը, առաջին կապմունկըրուած գարուցական ճանապարհորդութիւնն է Արվիստուս»:

Եայտնի է գարուցական այսպիսի հրահանգներու աշակերտաց մտքի վրայ գործած անընդհատ տպաւորութիւնը: Եւրոպայի շատ կողմեր արդէն այս տեսակ հրահանգներ մեծ օգտին կը գործադրուին: Սրտանց կը մտնենք Ե. Գատախարակին որ իւր երկրորդ փորձն «աւելի յաջող հետեւանքներ ունենայ»: Այս անգամ «Լուսնայի» իւր էջերուն մէջ կ'ամփոփէ նաեւ հայ Դիփոպիստութեան վերաբերեալ յօդուած մը՝ «Հայոց կրօնական բանաստեղծութիւնը» խորագրով (էջ՝ 209—240) հայ լուսագրութեան մէջ ծանօթ գեղեցիկ — Կ. Խաչկունցի գրչէն: Եօդուածս յիշեցանք անենով ծանրակշռութիւն ունեցող բան մը չէ. սակայն չենք ուզեր ասով Ե. Եօդուածագրին գործքն եպերել, ոչ այսպիսի նիւթով զբաղող անձ մը միայն գիտէ թէ

1. Կրօնութիւն Կաթիլներէն հայ տպարանը, զոր Արդութեան վանքին կից կառուցանել տուած էր այս վանքն: